

Borawski, Piotr

Tatarzy - ziemianie w dobrach Radziwiłłów (XVI-XVIII w.)

Przegląd Historyczny 82/1, 33-49

1991

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

PIOTR BORAWSKI

Tatarzy—ziemianie w dobrach Radziwiłłów (XVI—XVIII w.)

Mimo, że w ostatnich latach obserwujemy natężenie badań nad dziejami i kulturą Tatarów litewskich, dotychczas nie ma opracowania poświęconego tej ludności w dobrach Radziwiłłów¹. Wzmianki na ten temat można znaleźć w międzywojennej monografii Stanisława Kryczyńskiego². Nieco więcej informacji daje książka Jacka Sobczaka o położeniu prawnym muzułmanów w Wielkim Księstwie Litewskim³.

Tatarzy zamieszkujący dobra Radziwiłłów (księstwa kleckie, nieświeskie, słuckie, kopylskie, birżańskie, hrabstwo mirskie oraz majątki Kojdanów, Korelicze i Lebedzew) wyraźnie dzielili się na dwie grupy różniąc się pod względem społeczno—prawnym i majątkowym. Pierwszą grupę stanowili Tatarzy miejscy, drugą zaś Tatarzy należący do warstwy ziemian, czyli tzw. szlachty prywatnej⁴. Artykuł niniejszy poświęcony jest tej ostatniej grupie.

W posiadłościach radziwiłłowskich najwcześniej ukształtowało się osadnictwo tatarskie na terenie księstwa kleckiego. Stanisław Kryczyński uważał, że pierwsze dokładniejsze przekazy źródłowe o Tatarach kleckich pochodzą z początków XVII stulecia⁵. Osadnictwo tej ludności w Ordzie i Osmołowie, dwóch wioskach księstwa kleckiego — według Kryczyńskiego — miał zapoczątkować Mikołaj Radziwiłł zwany Rudym. Informacje te są błędne. Po pierwsze możnowładca ten Klecka nigdy nie posiadał. Dobra kleckie,

¹ P. B o r a w s k i, *Sytuacja prawna ludności tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim (XV—XVIII w.)*, „Acta Baltico—Slavica” 1982, t. XII, s. 55—76; t e n ż e, *O przynależności Tatarów gospodarskich do stanu szlacheckiego*, PH t. LXXIX, 1988, z. 2, s. 345—358; K. G r y g a j t i s, *Z dziejów osadnictwa tatarskiego w Polsce*, „Przegląd Orientalistyczny” 1977, nr 2, s. 135—140; K. G r y g a j t i s, J. J a n c z a k, *Powrót Lipków pod sztandary Rzeczypospolitej*, „Sobótka” t. XXXV, 1980, nr 2, s. 181—189; A. Z a k r z e w s k i, *Czy Tatarzy litewscy nie byli szlachta?*, PH t. LXXIX, 1988, z. 3, s. 573—580.

² S. K r y c z y Ń s k i, *Tatarzy litewscy — próba monografii historyczno—etnograficznej*, „Rocznik Tatarski” t. III, 1989, s. 25—26.

³ J. S o b c z a k, *Położenie prawne ludności tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim*, Poznań—Warszawa 1984, s. 35, 83. Zob. artykuły polemiczne: P. B o r a w s k i, *Położenie prawne Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, „Lituano—Slavica Posnaniensia” t. II, 1987, s. 187—212; t e n ż e, *O przynależności Tatarów gospodarskich do stanu szlacheckiego*, s. 345—358; P. B o r a w s k i, W. S i e n k i e w i c z, *Kilka uwag o książce Jacka Sobczaka pt. Położenie prawne ludności tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim*, KH 1986, z. 1, s. 149—164.

⁴ Problem Tatarów w miastach radziwiłłowskich zostanie omówiony w osobnym artykule. Na temat szlachty prywatnej zob. W. S i e n k i e w i c z, *Bojarzy—szlachta i ziemianie w dobrach prywatnych w Wielkim Księstwie Litewskim*, ZH t. XLVIII, 1983, z. 4, s. 31—65; t e n ż e, *Ziemiańscy zależni w Wielkim Księstwie Litewskim od połowy XVI do połowy XVIII w. Studium z dziejów feudalizmu litewskiego*, Warszawa 1982 (praca doktorska w Bibliotece Instytutu Historycznego UW).

⁵ S. K r y c z y Ń s k i, *Tatarzy litewscy*, s. 25.

leżące w Nowogródczyźnie, w 1558 r. król Zygmunt August nadał nie jemu, lecz Mikołajowi Radziwiłłowi „Czarnemu”⁶. Po drugie, źródła o charakterze wojskowym i majątkowo—skarbowym pozwalają przypuszczać, że początki osadnictwa tatarskiego pod Kleckiem sięgają przelomu XV i XVI w.⁷

Najwcześniejszym znanym mi przekazem dotyczącym Tatarów kleckich jest popis wojska litewskiego z 1528 r.⁸ Według tego rejestru muzułmanie tamtejsi pełnili ziemską służbę wojskową w chorągwi powiatu kleckiego. Liczyła ona zaledwie kilkudziesięciu zbrojnych. Tatarzy mieli obowiązek wystawiać do tego oddziału 17 jeźdźców. Niektórzy nosili już chrześcijańskie imiona takie, jak: Waško, Żdan, Dańko, Sieńko czy Bogdan⁹. Fakt ten pozwala przypuszczać, że Tatarzy ci stanowili drugie lub trzecie pokolenie osadników ordyńskich urodzonych w Wielkim Księstwie Litewskim. Miejscowe imiona nie świadczą wcale, że byli chrześcijanami, jednak wskazują na pewne przystosowanie się do litewsko—ruskiego otoczenia¹⁰. Według *Popisu Tatarów zamku kleckiego* z 1558 r. synowie wspomnianych wyżej Tatarów byli wyznawcami islamu¹¹. Tak więc muzułmanami musieli być również osadnicy tatarscy o chrześcijańskich imionach występujący w chorągwi powiatu kleckiego w 1528 r.¹²

Wydaje się, że rację mieli ci spośród litewskich muzułmanów, którzy jeszcze na początku XIX stulecia wiązali pojawienie się Tatarów w księstwie kleckim z działalnością osadniczą książąt pińskich Jarosławowiczów¹³.

Genezę osadnictwa tatarskiego w księstwie kleckim można wiązać z najazdami ordyńskimi na Wielkie Księstwo w latach 1500—1506. Wówczas to wojskom litewskim udało się pobić Tatarów krymskich w kilku bitwach i potyczkach¹⁴. Niewykluczone, że wziętych jeńców osiedlono pod Kleckiem. Być może właśnie jeńcy tatarscy mieszkający w różnych wsiach nad rzeką Łanią dali początek społeczności muzułmańskiej, która przez kilka stuleci trwała

⁶ H. Lulewicz, *Mikołaj Radziwiłł zwany Czarnym*, PSB t. XXX, Wrocław 1987, s. 345.

⁷ Wzmianki z 1555 r. o „starodawnej” ziemi tatarskiej pod Kleckiem wskazują, że osadnictwo to zaczęło się kształtować conajmniej na przelomie XV i XVI w. *Piscowaja kniga pińskiego i kleckiego kniaźestwa*, Wilno 1884, s. 149; chrześcijańskie imiona muzułmanów kleckich z popisu 1528 r. dowodzą, że w latach dwudziestych XVI w. ludność ta stanowiła drugie lub trzecie pokolenie osadników tatarskich. *Russkaja Istoriceszkaja Biblioteka* (dalej cyt. RIB) t. XXXIII, Petrograd 1915, kol. 189—190.

⁸ Twierdzenie S. Kryczyńskiego, że w popisie z roku 1528 figuruje jako osobne chorągwo grupą Tatarów z Klecka (zob. *Tatarzy litewscy*, s. 62) nie znajduje potwierdzenia w źródłach. Por. AGAD, AR, dz. XXV, nr 112, k. 64—65; popis Tatarów zamku kleckiego z 1558 r. W przekazach źródłowych z drugiej połowy XVI w. znajdujemy wzmianki, że tytuł chorążego Tatarów kleckich był w użyciu wśród Tatarów gospodarskich. *Akty Izdawajemyje Wileńskoju Archeograficeskoju Kommissieju* (dalej cyt. AWAK) t. XXXI, Wilno 1906, nr 115, 137; S. Dzjadulewicz, *Herbarz rodzin tatarskich w Polsce*, Wilno 1929, s. 289.

⁹ RIB t. XXXIII, kol. 189—190.

¹⁰ Por. informacje na temat tatarskiego rodowodu części bojarstwa pińskiego i dawidgródcekiego: P. Borawski, W. Sienkiewicz, *Chryścianizacja Tatarów w Wielkim Księstwie Litewskim*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” t. XXXIV, 1989, s. 95—98.

¹¹ AGAD, AR, dz. XXV, nr 112, k. 64 n.

¹² RIB t. XXXIII, kol. 189—190; zob. Spis Tatarów kleckich z drugiej połowy XVI w. w AGAD, AR, dz. XXV, nr 1687, k. 21—22 oraz dokumenty sądu ordynackiego w Nieświeżu, gdzie występują Tatarzy kleccy, tamże, dz. XV, t. 2, plik 8.

¹³ Zob. AGAD, AR, cz. XXV, nr 1688, k. 173: Opis ordynacji kleckiej z 1834 r.

¹⁴ L. Kolanowski, *Obrona Rusi za Jagiellonów na przelomie XV i XVI w.*, [w:] *Księga pamiątkowa ku czci Bolesława Orzechowicza*, Lwów 1916, s. 471; F. Koneczny, *Sprawy z Megli-Girejem 1473—1504*, „Ateneum Wileńskie” t. IV, 1927, s. 93; *Instrukcje dla posłów na Krym*, „Sbornik Russkogo Istoriceszkogo Obszczestwa” t. XLI, s. 316—317, 326, 339, 350, 423—425, 435—438, 459; o najeździe tatarskim w 1506 r. zob. S. Herbst, *Kleck 1506*, „Przegląd Historyczno—Wojskowy” t. VII, 1934, s. 21—36; por. też spisy jeńców tatarskich wziętych na porękę: AGAD, Metryka Litewska (dalej cyt. ML), t. 191B, s. 19—20.

w okolicach Klecka. Na jeniecką genezę tego osadnictwa wskazuje fakt, że Tatarów tych nie osiedlono w większych grupach, lecz rozproszono wśród ludności miejscowej¹⁵.

Zachowane przekazy źródłowe nie pozwalają jednak stwierdzić, czy była to wyłącznie kolonizacja jeniecka. Można przypuszczać, że sporą część osiadających nad rzeką Łanią ordynców stanowili uciekinierzy z Kipczaku, czyli wolni wojownicy. Podstawą tej hipotezy jest fakt, że już w latach dwudziestych XVI stulecia wielu tamtejszych muzułmanów trzymało grunt na prawie wojennym¹⁶. Wydaje się, że potomkowie jeńców wojennych najczęściej osiedlani byli na ziemi chłopskiej i dopiero podczas pomiaru włócznej przeniesiono ich na grunt ziemiański¹⁷. Jedno jest pewne: na terenie księstwa kleckiego nie osiedlano możliwych feudalów ordyńskich wraz z drużynami, jak to miało miejsce w innych rejonach Wielkiego Księstwa¹⁸. Być może przyczyniło się to do tego, że muzułmanie kleccy służyli wojskową pełnili razem z miejscowymi bojarami i ziemianami pod chorągwią powiatową¹⁹.

Dokładny obraz sytuacji prawnej i majątkowej Tatarów kleckich w latach pięćdziesiątych XVI w. daje *Piscowaja kniga*, powstała podczas pomiaru księstwa kleckiego na włóki²⁰. Według tegoż źródła pod Kleckiem, głównie nad rzeką Łanią, znajdowało się kilkanaście większych i mniejszych skupisk ludności muzułmańskiej. W latach 1552—1556 Tatarzy mieszkali w takich osadach, jak: Łyskowicze, Chodałowicze, Jakszyce, Maliszcyce, Wojszniewicze, Koszmawicze, Osmołowicze, Jamancyce, Małewo, Zalesie oraz Zuwilczyce²¹. Nie jest to pełny wykaz punktów rozsiedlenia ludności muzułmańskiej w księstwie kleckim, jednak już na podstawie tego spisu jakże odmiennie rysuje się obraz tatarskiego osadnictwa w tym rejonie Litwy, w porównaniu do ustaleń autorów wcześniejszych prac²².

W latach 1552—1555 z polecenia Bony przeprowadzono pomiarę włóczną na terenie księstwa kleckiego. Królowa prowadząc politykę wzmocnienia ekonomicznego i politycznego bojarów—szlachty nie protestowała, że do grupy tej zaliczono również Tatarów. Podczas przeprowadzania pomiaru włócznej rozsiedlenie populacji tatarskiej na terenie księstwa kleckiego uległo pewnej zmianie—wszystkie rozproszone grunty należące do tej ludności skomasowano, a niektóre kolonie muzułmańskie zlikwidowano przenosząc Tatarów do innych miejscowości. W znacznym stopniu ujednolicono również pozycję prawną—majątkową kleckich muzułmanów²³.

¹⁵ *Piscowaja kniga*, s. 406—407, 409—410, 440—454; zob. też Inwentarz księstwa kleckiego z 1575 r. AGAD, AR, dz. XXV, nr 1687, s. 17—24.

¹⁶ Zob. przykładowo pozwolenie na adopcję Tataru kleckiego Wasyla Sobaczkiwicza przez ziemianina nowogródzkiego Macieja Jakubowicza Tiwińskiego (chrześcijanina). AGAD, ML, t. 213, f. 65 (30 czerwca 1550).

¹⁷ *Piscowaja kniga*, s. 440—443.

¹⁸ Zob. rozmieszczenie ziemi Tatarów gospodarskich na służbie wojennej; P. B o r a w s k i, W. S i e n k i e w i c z, T. W a s i l e w s k i, *Rewizja dóbr tatarskich 1631 r. — sumariusz i przykłady*, „Acta Baltico-Slavica” (w druku).

¹⁹ RIB t. XXXIII, kol. 190.

²⁰ Zob. W. P i c z e t a, *Agrarna reforma Sigizmunda Awgusta w Litewsko—ruskomo gosudarstwie*, Moskwa 1917, wyd. 2, Moskwa 1958; J. O c h m a n s k i, *La grande réforme agraire en Lituanie et en Ruthénie Blanche au XVI siècle*, „Ergon” II (1960), s. 329—342; t e n ż e, *Reforma włóczna w dobrach magnackich i kościelnych w Wielkim Księstwie Litewskim w drugiej połowie XVI wieku*, (w:) *Dawna Litwa*, Olsztyn 1986, s. 175—197.

²¹ *Piscowaja kniga*, s. 406—407, 409—410, 440—454, 462—465.

²² S. K r y c z y Ń s k i, *Tatarzy litewscy*, s. 25—26; J. S o b c z a k, *Położenie prawne ludności tatarskiej*, s. 57.

²³ *Piscowaja kniga*, s. 406—407.

Po 1552 r. w wiosce Łyskowicze, wśród ludności ruskiej, znajdowała się kolonia tatarska składająca się z kilku rodzin²⁴. Podczas pomiaru włócznej muzułmanie ci otrzymali kilka włók średniego gruntu. Ziemie te nadano im na tzw. konnej służbie tatarskiej. Większość tamtejszych rodzin muzułmańskich na takich samych prawach dzierżyła ziemię w epoce poprzedzającej pomiarę włóczną²⁵. Według *Piscowej knigi* dwaj Tatarzy, Ozberdej i Wojna Kłockiewiczowie zostali osadzeni w Łyskowiczach przez starostę pińskiego Iwana Kierdeja „na ziemi kunicznej”, czyli chłopskiej, z której musieli płacić czynsz. Dopiero na początku lat pięćdziesiątych XVI stulecia otrzymali włokę gruntu w tejsze wsi z obowiązkiem konnej służby wojskowej. Zmiana obowiązków wynikająca z użytkowania ziemi niewątpliwie przyczyniła się, że Kłockiewiczowie, zwani w późniejszych źródłach Kłockiewiczami, weszli do warstwy ziemiańskiej²⁶.

Mniejsze skupisko tatarskie istniało w Maliszczycach. W zaścianku tym na jednej włóce mieszkało trzech braci pełniących konną służbę wojskową na rzecz zamku kleckiego. Byli to: Sołtan, Romaszko i Kulziman Chwieckowiczowie, którzy wcześniej ziemi nie posiadali²⁷. Konną służbę zamkową przyjęli dopiero za czasów starosty pińskiego Stanisława Chwalczewskiego. W tym samym czasie kilku „Tatarów zamkowych” mieszkało również w Wojszniewiczach na rzece Łanią. Przypuszczam, że wywodzili się oni z jeńców ordyńskich, początkowo bowiem osiedlono ich na pustej ziemi chłopskiej²⁸. Dopiero później potomkowie owych ordyńców: Sieńko, Żdan i Wojszuk Mikityczowie za sprawą starosty pińskiego Iwana Kierdeja zostali przeniesieni na tzw. służbę zamkową. Polegała ona zarówno na zbrojnej ochronie zamku, jak i pełnieniu posług kurierskich.

W latach pięćdziesiątych XVI stulecia najbogatszym muzułmaninem księstwa kleckiego był niejaki Bajrasz²⁹. Najwięcej ziemi posiadał on w okolicach Koszmowicz. Po scaleniu gruntów jego majątek ziemski oceniono na 4 włóki. Pełnił z nich, tak jak bojarzy kleccy wyznania chrześcijańskiego, konną służbę ziemską.

Do najstarszych skupisk ludności muzułmańskiej w księstwie kleckim należały Zuwilczyce. Według *Piscowej knigi* tamtejsi Tatarzy posiadali grunty rozdane dawno przed pomiarem włóczną³⁰. W latach 1552—1555 mieszkali tam czterej muzułmanie, bracia Zdanowiczowie — Lehusz, Bogdan, Miluk i Waško. W Zuwilczycach żył także Tatarzyn Oraz Daniłowicz. Posiadał on kilka kawałków gruntu pod Koszmowiczami. W tym samym czasie w Zuwilczycach spotykamy także niejakiego Oleska Rzeszejkiewicza, Tatarzyna, który z ziemi swej służył konno. Jego grunt nosił nazwę Mielowszczyzna³¹. Ogółem, Tatarzy w zaścianku tym użytkowali 4 włóki.

W wiosce Osmołowicze do Tatarów na tzw. konnej służbie wojennej należało sześć włók³². Przed pomiarem grunty ich były rozproszone po wielu miejscowościach i chutorach w pobliżu Zabłocia. W latach 1552—1555 mieszkali tam rodziny: Miśka Maliskowicza, Machicza Kozłowicza, Sołtana Hrydzewicza, Puczyła Solomonowicza, Iwanka Szolomonowicza, Misiuka Kurmaszewicza

²⁴ Tamże.

²⁵ AGAD, AR, dz. XXV, nr 1687, s. 17.

²⁶ *Piscowaja kniga*, s. 406—407.

²⁷ Tamże, s. 409—410.

²⁸ Tamże, s. 440—443.

²⁹ Tamże, s. 447—448; zob. też AGAD, AR, dz. XXV, nr 1687, s. 20.

³⁰ *Piscowaja kniga*, s. 449—451.

³¹ Tamże.

³² Tamże, s. 452—454.

i Orazo Manczowicza. W pobliskim zaścianku Lichowszczyźnie grunty dzierżawili od niejakiego Ozberdzieja Bogdanowicza czterej Tatarzy: Pucziło Solomanowicz, Oraz Danilewicz, Miško Maliskiewicz i Iwanko Solomanowicz. W zamieszkiwanym przez Rusinów siole Jadamczyce nad rzeką Łanią w połowie XVI w. posiadał kilka kawałków ziemi Tatar Ozberdziej Dankiewicz³³. Podczas pomiary włócznej zamieniono mu owe grunciki na jedną włókę w tychże Jadamczycach.

Również w Malewie dwaj Tatarzy Sieniuk Jakuszewicz i Jewciuk Beszuskiewicz posiadali ziemie, które wydzierżawili „za dozwoleнием pana starosty Kierdeja” ziemianinowi kleckiemu Wojnie Pochabowiczowi³⁴. Ów dzierżawca zobowiązany był do wypełniania wszystkich powinności, które spełniali Tatarzy. W wiosce Zalesie wśród ludności ruskiej mieszkał Tatar Olej Puczyłowicz. Z ziemi zwanej Osteszowszczyzną pełnił służbę zamkową³⁵.

Wśród kilkudziesięciu rodzin ziemian kleckich, którym podczas pomiary włócznej zamieniono grunty sporą grupę stanowili właśnie Tatarzy. Nowe ziemie otrzymali oni z obowiązkiem konnej służby wojskowej. Zazwyczaj z jednej włóki wystawiali jednego konia, czyli zbrojnego jeźdźcę³⁶. Wydaje się, że reforma włóczna wzmocniła Tatarów nie tylko ekonomicznie, ale również prawnie. Ugruntowała bowiem ich przynależność do ziemiaństwa kleckiego, które w tym czasie już można określać mianem szlachty lennei. Warstwa ta niezależnie od wyznawanej religii (prawosławia, katolicyzmu czy też islamu) miała takie same prawa i obowiązki. Dlatego też Tatarzy, jako ziemianie zależni, podlegali jurysdykcji sądu zamkowego w Klecku³⁷.

Za dożywotnich rządów Bony w księstwie kleckim Tatarów zaczęto przenosić do trzech przeznaczonych dla nich wiosek — Ordy, Osmołowa i Wojszniewicz. Z nowonadanych gruntów zobowiązano ich do konnej służby wojskowej³⁸. Koncentracja ta nasiliła się z chwilą, gdy w 1558 r. księstwo kleckie przeszło w ręce Mikołaja Radziwiłła Czarnego, a później jego syna Mikołaja Krzysztofa zwanego Sierotką. Obaj Radziwiłłowie „z rozmaitych miejsc Tatarów wyprowadzili, a dali w Ordzie, Iwanowie i Osmołowie siedliska z obowiązkiem pełnienia służby dwojakiej, wojennej i zamkowej”³⁹.

Według *Popisu Tatarów zamku kleckiego z 1558 r.* muzułmanie tamtejsi na ziemską służbę wojskową wystawiali 20 konnych wojowników⁴⁰. Inwentarz księstwa kleckiego z 1575 r. wskazuje, że muzułmanie kleccy ze 101 włók ziemi mieli obowiązek wystawić oddział jazdy składający się z 32 koni. Według dziewiętnastowiecznego *Opisu ordynacji kleckiej*, sporządzonego na podstawie szesnastowiecznych przekazów źródłowych Tatarzy posiadali 43 włóki w Ordzie, 14 w Osmołowie i 13 w Wojszniewiczach. „Mieszkałi i dzisiaj mieszkają Tatarowie — czytamy w opisie — nie za przywilejami królów, ale za partykularnym pozwoleniem starostów rządzących i królowej Bony dożywocia i za władania książąt Radziwiłłów po jej śmierci, starostów kleckich — mieli ukazywane i wymierzone swoje miejsca uprzednio — a później za rozkazami książąt jak się to okazało — gdy ze wszystkich miejsc, gdzie byli, w trzy wsie

³³ Tamże, s. 454—455.

³⁴ Tamże, s. 460.

³⁵ Tamże, s. 463—465.

³⁶ *Piscowaja kniga*, s. 406—407, 409—410, 440—449.

³⁷ Zob. „Wywód historyczny procesu osiedlania się szlachty na gruntach kleckich i dawidgrodeckich na prawie lenneym”, BUW, rkps 323, k. 1—6; W. Sienkiewicz, *Bojarzy i ziemianie*, s. 58.

³⁸ AGAD, AR, dz. XXV, nr 1688, k. 169—170; nr 111, k. 64—66, 72—73; nr 112, k. 64—65.

³⁹ Tamże, nr 1688, k. 169.

⁴⁰ Tamże, nr 112, k. 64—65.

powyżej opisane byli przesiedleni, dano im po 3 włóki na konia, z których przyjęli obowiązek stawiania konia i pełnienia posługi zamkowej dla książąt Radziwiłłów. Gdy posługa krajowa znikła, lubo powinność już dla nich ubyła, książęta ordynatowie kleccy, przestali na pełnieniu jednej tylko posługi zamkowej — tak Tatarowie blisko trzech wieków bo od 1563 r., kiedy im wskazanie dawano z rozkazu książąt i przeznaczone wsie do mieszkania aż do roku 1806 spełniali z należnym posłuszeństwem posługę dla książąt Radziwiłłów i na każdy ich rozkaz bez odmów stawiali się⁴¹.

Według starosty kleckiego Hieronima Makowieckiego — książęta Mikołaj Radziwiłł Czarny, a później jego syn Mikołaj Krzysztof, przyłączywszy do Łucewicz grunty siola Chodałowicz i Jakszyc — utworzyli nową wieś, gdzie ulokowali Tatarów ściągniętych z innych miejscowości. Widząc ich „godne a pilne służby” nadali przybyłym po trzy włóki za jedną zostawioną w starych sadybach. W ten sposób założoną wieś nazwano Ordą⁴². Dwie pozostałe wioski tatarskie — Osmołowo i Wojszniewicze — istniały już w pierwszej połowie XVI stulecia⁴³.

Osadnictwo tatarskie na prawie ziemiańskim czyli lennym w ciągu XVII w. znacznie okrzepło. Świadczy o tym nie tylko dobra sytuacja materialna rodów muzułmańskich na terenie księstwa kleckiego, ale również ich położenie prawne równe chrześcijańskiej szlachcie zależnej. W pierwszej połowie XVII w. masowo przenoszono bojarów putnych czy nawet chłopów na służbę konną. W drugim lub trzecim pokoleniu umożliwiało im to przeniknięcie w szeregi szlachty. Stąd też wynika tak znaczny udział Tatarów kleckich w prywatnej chorągwi ziemian kleckich wystawianej przez Radziwiłłów⁴⁴.

W XVIII stuleciu osady muzułmańskie w ordynacji kleckiej, w porównaniu z innymi skupiskami tatarskimi Wielkiego Księstwa Litewskiego, stosunkowo mało ucierpiały. Epidemia grasująca na Litwie latem 1710 r. nie wyrządziła większych szkód muzułmanom kleckim.

Poprawne stosunki między Tatarami a Radziwiłłami trwały aż do upadku Rzeczypospolitej. Jednak na początku XIX stulecia ordynat klecki, książę Józef Mikołaj postanowił pozbyć się muzułmanów z ordynacji. Według oficjalnej wersji „uważając Tatarów [za] coraz mniej uległych i mniej znających to, że ci [nie] siedzą na ziemi własnej, tylko ordynackiej, i nie powinni oną posiadać daremnie, tylko za posługą należną dla książęcia—ordynata, wreszcie widząc, że przez przywłaszczony sobie najniewłaściwiej wstęp do lasu Ordy zowiącego się do zarośniętym łąk przyległych, w końcu, że już 100 włók gruntu zabierają, zakreślając sobie zaborami gwałtownymi wyżej ziemi, jakim nadania i wyznaczenia przeznaczyły — wydał w 1806 r. obwieszczenie, aby Tatarowie z trzech wsiów: Ordy, Iwanowa i Osmołowa ustąpili”. Tatarzy początkowo prośbami próbowali wpłynąć na Radziwiłła, aby zmienił decyzję i nie wyrzucał ich z ziemi ordynackiej. Obiecywali księciu posłuszeństwo, lecz ten „obrażony i widząc zawsze w Tatarach uległość w słowach tylko ukazaną, a w istocie samej, zuchwałość i gwałtowną chęć posiadania ziemi kondycyjalnej, tak jakby ich własnej i dziedzicznej, wyniósł po Tatarach pozew do ziemstwa słuckiego, żądając rehabilitacji ziemi, jako ordynackiej i kondycyjalnie posiadanej”. Tatarzy w 1807 r. wnieśli pozew przeciwko ordynatowi do powiatowego sądu ziemskiego w Słucku, że chce ich usunąć z gruntów, które posiadali jeszcze

⁴¹ Tamże, nr 1687, k. 18.

⁴² Tamże, nr 1688, k. 169, 175; 1687, s. 17.

⁴³ *Piscowaja kniga*, s. 440—443, 452—454.

⁴⁴ AGAD, AR, dz. XXV, nr 112, k. 64—65; nr 1687, s. 22.

przed ustanowieniem władzy radziwiłłowskiej w księstwie kleckim. W skardze swej stwierdzili, że są „dziedzicami tej ziemi przez nadania książąt Jarosławowiczów i króla Zygmunta”⁴⁵.

Proces sądowy między księciem Józefem Mikołajem Radziwiłłem a Tatarami, w ciągu sześciu lat nie przyniósł rozstrzygnięcia. W 1812 r. petersburski sąd senacki uznał prawo własności Radziwiłłów do ziemi tatarskiej w Ordzie, Osmołowie oraz Iwanowie. Jednak Tatarów zostawiono na dotychczasowym gruncie pod warunkiem płacenia czynszu w wysokości 60 zł rocznie z jednej włóki.

*

Początki osadnictwa tatarskiego w księstwie nieświeskim sięgają co najmniej przełomu XV i XVI stulecia. Świadczą o tym stosunkowo liczne rody ziemiańskie pochodzenia tatarskiego, całkowicie zasymilowane już w pierwszej połowie XVI w.⁴⁶. Natomiast pojawienie się w księstwie nieświeskim Tatarów—ziemian można wiązać z procesem przechodzenia muzułmanów litewskich z gruntów gospodarskich do latyfundiów magnackich. Pauperyzacja Tatarów będących na służbie wielkksiążęcej spowodowała, że w drugiej połowie XVI w. część tej ludności po sprzedaniu lub porzuceniu swych gruntów przyjęła dobra na prawie ziemiańskim od litewskich możnowładców⁴⁷.

W księstwie nieświeskim Tatarzy zamieszkiwali głównie trzy osady: Pleszewicze, Kaczanowicze i Dubiejki. W 1597 r.⁴⁸ książę Mikołaj Krzysztof Radziwiłł osadził w Pleszewiczach na ziemi zamku nieświeskiego 10 Tatarów, którym nadał 31 włók. „To jest na każdego z nich — czytamy w owym przywileju — po toż włók na koń (po trzy włóki na jednego Tatara — P.B.) a jedna włóka na molę ich, z której ziemi powinni oni sami tym sposobem służyć, to jest z rozkazania naszego wojnę i na sejmy przy nas w osłonie naszej jechać, mając konie dobre i ryszturnek rycerski i gdyby na wojnę jechali, tedy i barwę od nas mają mieć. Powinni też na gwałt i jeśliby się w pole gonić z koniem, także i z innych posług naszych jako każdym rycerskim należy i mają wozić także listy, jako więc bojarowie sami posyłani bywają nie mają jeździć to i my też warujemy, iż wolno im będzie żołniersko służyć, gdzieby naszej nie było, zostawiwszy zwłaszcza na miejscach naszych do posług naszych takowych jako sami, a na powsze czasy użyjemy im od daty tegoż listu naszego do dwóch lat, w których wolni są od wszelkich posług naszych”⁴⁹. Jak wskazuje dalsza część powyższego przywileju, Tatarzy pleszewicy, tak jak i pozostali ziemianie podlegali sądownictwu namiestnika nieświeskiego.

Osadzeni w Pleszewiczach muzułmanie zadomowili się szybko. Wskazuje na to inwentarz księstwa nieświeskiego z 1629 r., w którym czytamy: „Tatarowie w Pleszewiczach albo Oczakowicz pod nimi gruntu włók 30, z których włók według ich przywileju powinni na posługę Księcia Jego Mości wojenną po kozacku stawić koni 10. Na każdego konia dano po 3 włóki, a osobliwie molnie, księdzu ich do meczetu, ich bożnicy włóka jedna wolna”⁵⁰.

⁴⁵ Tamże, nr 1688, k. 172.

⁴⁶ Zob. P. B o r a w s k i, W. S i e n k i e w i c z, *Chryścianizacja Tatarów*, s. 104—112; por. też informacje o rodach bojarских pochodzenia tatarskiego na Grodzieńszczyźnie (s. 101—104) i Pińszczyźnie (s. 95—97).

⁴⁷ Centralnyj Gosudarstwiennyj Archiw Drevnich Aktow w Moskwie [dalej cyt. CGADA] Metryka Litewska, Ks. Lustr. 12, f. 1—6.

⁴⁸ AGAD, AR, dz. XV, t. I, pl. 14, nr 48; według zachowanych przekazów źródłowych przed 1564 r. w Kaczanowiczach nie było Tatarów. AGAD, AR, dz. XV, t. I, pl. 2, nr 1.

⁴⁹ Tamże, pl. 4, nr 48.

⁵⁰ Tamże, dz. XXV, nr 2666, s. 80.

W pierwszej połowie XVII w. wychodźstwo ludności muzułmańskiej z ziem gospodarskich do posiadłości magnackich znacznie się nasiliło. Licznych przykładów sprzedawania, czy też porzucania gruntów obciążonych konną służbą wojskową na rzecz państwa litewskiego dostarcza rewizja dóbr tatarskich przeprowadzona w latach 1626—1631⁵¹.

W 1632 r. w księstwie nieświeskim, za zgodą ordynata Albrychta Władysława Radziwiłła osiedliły się 22 rodziny tatarskie⁵². „Dawszy tym Tatarom ziemie od zamku naszego nieświeskiego w Pleszewiczach, w Kaczanowiczach i po inszych miejscach — czytamy w dokumencie lokacyjnym — jako tym rozdano i zawodzono te grunty przez sług i rewizorów naszych pana Strubicza i pana Mogilnickiego — włók 72 1/6 na 24 koni, to jest na każdego z nich 3 włóki na koń, a włóka jedna na molę ich. Z której ziemi powinni oni nam tym sposobem służyć. To jest za rozkazaniem naszym, na wojnę i sejm przy nas w obstawie naszej jechać, przy dworze naszym na każdą ćwierć roku mieszkać po sześciu ludzi, mając konie dobre, rynsztunek porządny, sahajdaki z lukami, pistolety u lęku. A gdyby na wojnę jechać tedy i barwę od nas mają. Powinni też na gwałt, i jeśliby się trafiło gonić za kiem, także i z inszych posług naszych, jako ludziom rycerskim należy, nie wymawiając się z listy naszemi, gdzie ukaże potrzeba powinni są”⁵³. Albrycht Władysław Radziwiłł pozwolił osadnikom tatarskim, aby na budowę domów mogli drewno zwozić z puszczy leżącej na terenie ordynacji nieświeskiej. Mieli oni również prawo zbierania drewna na opał. O stosunkowo wysokim statusie społecznym tych Tatarów najbardziej świadczy fakt, że w przywileju z 1632 r. podkreślano, aby nie uważano ich za bojarów putnych⁵⁴.

Początki osadnictwa tatarskiego na prawie ziemiańskim w Kaczanowiczach sięgają co najmniej 1632 r., kiedy to Albrycht Władysław Radziwiłł przyjął do ordynacji nieświeskiej 22 rodziny muzułmańskie. Niewykluczone, że już wcześniej w osadzie tej mieszkali jacyś Tatarzy. Jeden z dokumentów Archiwum Radziwiłłów wskazuje, że jeszcze w 1564 r. w Kaczanowiczach Tatarzy nie mieszkali⁵⁵.

Obok dość licznych muzułmańskich Tatarów, mieszkali w Kaczanowiczach prawosławni i katolicy Rusini. Z inwentarza księstwa nieświeskiego z 1663 r. wynika, że na 64 włóki tej osady: 34 należało do Tatarów, 5 do ziemian wyznania chrześcijańskiego, 7 do książęcych dragonów, 2 do hajduków, 3 1/4 do wójta i cieśli, 1 1/4 do cerkwi. Ponadto w wiosce tej znajdowały się włóki czynszowe (6 1/3) oraz ciahłe (6 2/3). Takie zróżnicowanie rodziło liczne spory i antagonizmy etniczno—wyznaniowe, ale zarazem przyczyniało się do asymilacji ludności tatarskiej⁵⁶. Jak wynika z aktów nieświeskiego sądu ordynackiego już w XVII stuleciu znaczna część Tatarów z Kaczanowicz, Pleszewicz i Dubiejek uległa całkowitej asymilacji, przyjmując chrześcijaństwo⁵⁷. Uczyniły to całe rody, bądź tylko niektórzy ich przedstawiciele.

⁵¹ Zob. P. Borawski, W. Sienkiewicz, *Rewizja dóbr tatarskich*.

⁵² AGAD, AR, dz. XV, t. I, nr 49; przywilej ten w 1637 r. konfirmował Aleksander Ludwik Radziwiłł, a w 1655 Michał Kazimierz Radziwiłł.

⁵³ AGAD, AR, dz. XXV, nr 2670/1, 2670/2.

⁵⁴ Tamże, dz. XV, t. I, nr 29; jak wskazują zachowane źródła ogół ziemian radziwiłłowskich obawiał się, aby nie brano ich za bojarów służebnych: w 1625 r. Fedor Żukowski, rotmistrz jednej z kilku chorągwi bojarskich pisał do Krzysztofa Radziwiłła: „nie podawaj nas Wasza Książęca Mość z tytułem bojarskim w zniewagę”. AGAD, AR, dz. XV, t. 481, nr 190—194; por. H. W i s n e r, *Wojsko litewskie pierwszej połowy XVII w.*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” t. XIX, cz. 1, 1973, s. 87—89.

⁵⁵ AGAD, AR, dz. XV, t. I, nr 19; pl. 2, nr 1.

⁵⁶ Tamże, dz. XXV, nr 2668, 2669/1, 2669/2, 2669/3, 2672.

⁵⁷ Tamże, dz. XV, t. I, pl. 2, nr 17, 20—23; por. P. Borawski, W. Sienkiewicz, *Chryścianizacja Tatarów*.

Według inwentarza z 1696 r. w księstwie nieświeskim do Tatarów należało jeszcze 75 włók na prawie ziemiańskim. W Kaczanowiczach posiadali oni 34 1/2 włóki, w Pleszewiczach 31 włók a w Dubiejkach 9 1/2 włóki. Z posiadłości tych wystawiali 24 konie do chorągwi kozackiej księstwa nieświeskiego. Według przywilejów lokacyjnych Tatarzy ci mieli też nadane trzy włóki wolne od świadczeń na rzecz ordynatów nieświeskich, przeznaczone na utrzymanie meczetu w Pleszewiczach i duchownych muzułmańskich⁵⁸.

Podczas epidemii cholery z 1710 r. zmarło kilkudziesięciu tamtejszych Tatarów—ziemian, a pozostali opuścili radziwiłłowski grunta, przenosząc się do Turcji bądź w inne rejony Wielkiego Księstwa. Według spisu z 1711 r. zaraza w samej tylko wsi Pleszewicze pochłonęła 36 Tatarów. Ogółem w całym księstwie nieświeskim w 1712 r. naliczono zaledwie 30 litewskich muzułmanów, z których znaczna część była zrujnowana gospodarczo. Spisy z 1722 r. we wspomnianych wyżej wsiach tatarskich — Pleszewiczach, Kaczanowiczach i Dubiejkach — wymieniają już tylko ziemian wyznania katolickiego lub prawosławnego. Jednak część tej ludności była pochodzenia tatarskiego⁵⁹.

*

Początki osadnictwa tatarskiego na prawie ziemiańskim w Kojdanowszczyźnie sięgają co najmniej lat osiemdziesiątych XVI stulecia. Pomiarę włócną w dobrach kojdanowskich rozpoczęto w 1588 r. Podczas nowej pomiaru przeprowadzonej w 1588 r. „Tatarom Jego Książęcej Mości na służbie konnej” nadano sióło Rakoszyce. Można się domyślać, że muzułmanie ci mieszkali w Kojdanowszczyźnie już wcześniej. W 1589 r. Tatarzy rakoszyccy zwrócili się do księcia Radziwiłła z prośbą o nowe grunty, które im przydzielono. Według inwentarza datowanego na 20 czerwca 1589 muzułmanie posiadali w Rakoszycach 48 włók i 28 morgów gruntu. W 1620 r. w całej Kojdanowszczyźnie znajdowało się w rękach Tatarów lub rodzin pochodzenia tatarskiego 56 włók ziemi, jednak zaledwie kilku muzułmanów pełniło konną służbę wojskową, większość bowiem płaciła czynsz. W całej włóści kojdanowskiej znajdowało się 320 włók z czego 103 na służbie ziemiańskiej. Według inwentarza z 1666 r. większość Tatarów kojdanowskich porzuciła służbę ziemiańską. Część z nich przeniosła się do Kojdanowa, większość jednak pozostała w Rakoszycach utrzymując się z uprawy niewielkich kawałków gruntu. Rejestr z 1668 r. wymienia kilkunastu muzułmanów mieszkających w Rakoszycach. Drugim skupiskiem tatarskim w Kojdanowszczyźnie był zaścianek w Smolewiczach, w którym w 1589 r. na sześciu włókach mieszkało 5 rodzin muzułmańskich⁶⁰.

Osadnictwo tatarskie na prawie ziemiańskim istniało również w księstwie kopylskim. We wsi Rymie muzułmanie mieszkali już w latach 1661—1664. Należy sądzić, że było to już osadnictwo w pełni ukształtowane. Według

⁵⁸ AGAD, AR, dz. XXV, nr 2670/1, k. 109; dz. XV, t. I, nr 49.

⁵⁹ Tamże, pl. 2, nr 14, 15, 55, 56; dz. XXV, nr 2672/2, k. 10—13; *Metryka Litewska. Księga Sigillat 1709—1719*, oprac. A. R a c h u b a, Warszawa 1987, s. 130, 146, 148, 182; Archiwum Prezydium Rady Ministrów w Ankarze, Akta twierdzy chocimskiej, nr 139, 888 [wg. C z . O r h o n l u, *Lipkalar*, „Turkiyat Mecmuasi” t. XVI, s. 23—25]; P . B o r a w s k i, *Położenie prawne Tatarów w Wielkim Księstwie Litewskim*, s. 109—112, 212; W . S i e n k i e w i c z, *Ziemiańskie zależności*, s. 75—76, 220—340. Do rodów ziemiańskich pochodzenia tatarskiego w Nowogródzczyźnie należeli: Abrahamowicze, Baniuszkowicze, Bielakowicze, Bohuszewicze, Chasieniewicze, Cieniuszewicze, Dawidowicze, Dobrynoscy, Hurynowicze, Józefowicze, Jachmowicze, Karmaszewicze, Korzonowicze, Kotłubaję, Lichodziejewscy, Lehuszewicze, Mustafowicze i Tupalscy.

⁶⁰ AGAD, AR, dz. XXV, nr 1696, s. 289, 413—415; nr 1697, nr 3833, k. 495; dz. VII, nr 598; dz. XXIII, t. 122, pl. 4.

inwentarza z 1670 r. we wsi Rymie żyło co najmniej kilkanaście rodzin tatarskich trzymających ziemię na prawie ziemiańskim. Posiadali oni swego mułłę, choć źródła nie wspominają, by w Rymiach istniał meczet. Tamtejsi Tatarzy służbę wojskową pełnili w chorągwi księstwa kopylskiego razem z ziemianami wyznania katolickiego i prawosławnego⁶¹.

W księstwie słuckim ludność muzułmańska występowała głównie w Słobodce, należącej do włości starzyckiej. W osadzie tej mieszkało kilkanaście rodzin tatarskich, które na posługę wojenną wystawiały 17 koni. Wśród ziemian księstwa słuckiego występowały też liczne rodziny pochodzenia tatarskiego⁶².

W drugiej połowie XVII w. Tatarzy słuccy wystali suplikę do Bogusława Radziwiłła, która rzuca wiele światła na ich status społeczny i położenie prawne. W dokumencie tym, nacechowanym wyjątkową pokorą, upominali się o pięcioletni termin wolności od podatku zwanego pokońszczyzną, a później domagali się przeniesienia ich na „konno—wojenną służbę”. Prosilili również księcia o grunt na meczet i uposażenie dla mułły, „który by był od wszelkich ciężarów i powinności wolny”. Suplikę zakończyli następującym dezyderatem: „A jeśliby miłościwej pańskiej Waszej Książęcej Mości łaski, o którą pokornie żebrzemy, nie było nas na służbie konno—wojennej zachować, przynajmniej tedy, abyśmy z miłościwej łaski Waszej Książęcej Mości nie byli pokońszczyzną jako drudzy ziemianie obciążeni, i aby nam Tatarom całe Słobodka wszystka mająca 50 wlok na koni 10 oddana była, a kilku chłopków terazniejszych zniesiono”⁶³.

Tatarzy radziwiłłowscy najczęściej pełnili służbę wojskową w chorągwiach miejscowych, litewsko—ruskich ziemian⁶⁴. Niekiedy jednak tworzone z nich osobne oddziały. Tak na przykład w 1668 r. książę Bogusław Radziwiłł polecił ze swych muzułmańskich poddanych utworzyć chorągiew kozacką liczącą 52 konie. Oddział ten składał się z Tatarów osiadłych w księstwie kopylskim (18 koni), księstwie słuckim (17 koni) i w Kojdanowczyźnie (17 koni)⁶⁵.

Osadnictwo tatarskie, które ukształtowało się na terenie księstwa birżańskiego na przełomie XVI i XVII w. miało charakter wojskowy. Większość tamtejszych muzułmanów należących do kategorii ziemian—zastawników posiadała niewielkie folwarki⁶⁶. Osadnicy ci zobowiązani byli do konnej służby pod chorągwią księstwa birżańskiego, a niekiedy nawet do pełnienia powinności kurierskiej. Występowali też na obszarze księstwa birżańskiego Tatarzy ubożsi, którzy pod względem prawnym i materialnym zbliżali się do bojarów putnych. Liczebność ich w połowie XVII w. ocenić można na kilkanaście rodzin.

⁶¹ AGAD, AR, dz. XXIII, t. 122, pl. 4, s. 9—19, 20—27; t. 130, s. 5, 55; dz. XXV, nr 1696, s. 413—415, nr 3833, k. 10, s. 261.

⁶² AGAD, AR, dz. XXIII, t. 160; zob. też *Rejestr Tatarów ze Słobodki z 1668 r.*, t. 122, s. 28—30. Do najbardziej znanych rodzin ziemiańskich pochodzenia tatarskiego należeli Korzonowie h. Kot Morski, zamieszkujący wioski Kosiniche i Bołotczyce przaz Hurynowie h. Odynieć; zob. P. B o r a w s k i, W. S i e n k i e w i c z, *Chryścianizacja Tatarów*, s. 110; S. D z i a d u l e w i c z, *Herbarz*, s. 413; AGAD, AR, dz. XXV, nr 287, 1879.

⁶³ AGAD, AR, dz. XXIII, t. 160.

⁶⁴ AGAD, AR, dz. XXIII, t. 122, pl. 4, s. 20—30; t. 130, s. 53—55; w drugiej połowie XVIII stulecia w chorągwiach ziemiańskich Kojdanowa i księstwa słuckiego nie spotykamy już Tatarów, AGAD, AR, dz. VII, nr 596, 598.

⁶⁵ AGAD, AR, dz. V: Jan Pękalski do Bogusława Radziwiłła, Słuck, 1 września 1668; por. W. S i e n k i e w i c z, *Ziemianie zależni*, s. 70—71.

⁶⁶ Zob. rejestry ziemian—zastawników księstwa birżańskiego z drugiej połowy XVII w. AGAD, AR, dz. XXV, nr 230, 233; Rejestr podymnego księstwa birżańskiego z 1668, B. Czart. rkps 4335 oraz rejestr ziemian i zastawników księstwa birżańskiego z 1731 r. AGAD, AR, cz. XXV, nr 236; według K. D e m b s k i e g o w chorągwi lennej księstwa birżańskiego liczącej 135 ludzi służyło załedwie sześciu Tatarów (*Wojska nadworne magnatów polskich w XVI i XVII w.*, „Zeszyty Naukowe UAM” 1956, z. 1, s. 66).

W pogrzebie hetmana Krzysztofa Radziwiłła w 1641 r. uczestniczyły dwie tatarskie chorągwie kozackie księstwa birżańskiego, każda po 100 koni⁶⁷. Być może część żołnierzy zaciągnięto na innych obszarach państwa litewskiego.

W 1604 r. położony w księstwie birżańskim folwark Poniemunie—Aszpery otrzymał na prawie lennym od Krzysztofa Radziwiłła „Tatarzyn Achmet Jaroszewicz”. W roku tym książę uwolnił go od pełnienia posługi listowej. W 1641 r. Janusz Radziwiłł potwierdził prawo do folwarku Poniemunie—Aszpery synowi wyżej wzmiankowanego Tatara, Jaroszowi Achmatowiczowi⁶⁸. W 1662 r. Jarosz sporządził testament, w którym znajdujemy wiele ciekawych informacji o tej posiadłości tatarskiej. „Folwark nasz w Poniemuniu na gruncie nadanym od książąt ich mościów, na którym ja, Jarosz Achmatowicz z małżonką moją, pomienioną wyżej [Reiną Tokoszówną], budynki kosztem, pracą i nakładem naszym spólnym zbudowaliśmy, którego to folwarku i budynku ma zażywać i spokojnie mieszkać aż do żywota swego małżonka moja. A jeśliby Pan Bóg na nią co dopuścił, albo jakimkolwiek sposobem ten grunt od miłej małżonki mej, miał odchodzić, tedy budowanie nasze własne przez nas pobudowane, wolno małżonce mojej komu dać, darować, sprzedać, według upodobania swego uczynić”⁶⁹. Dalej stwierdza w swym testamencie Jarosz Achmatowicz: „Zapisuję małżonce mej miłej złoto, srebro, suknie, cynę, miedź, konie, bydło rogate i nierogate, zboża w polu zasiane, w świrnach i spichrzach zasypane, owo zgola *in genere* wszelaką ruchomość, co się kolwiek ruchomą rzeczą nazwać. Z których ruchomości ma małżonka moja dług na oblig wzięty u pana Bielaka Romanowskiego oddać. Córce mojej, paniej Żelisi Abramowej Zaharewiczowej, z tego bydła ma małżonka moja oddać krów dwie dojnych i byka roczniaka. Siostrzanowi memu Uryjaszowi Kozakiewiczowi konia gniadego, za którego dałem 14 kop, i z siodłem, i z parą pistoletów”.

„Nie mając ja też dziątek swoich własnych — konstatuje Achmatowicz — wzięłem za syna i na przejrzenie moje siostrzana mego Jarosza Bielakowicza Romanowskiego, któremu, jako synowi memu własnemu, leguję prosząc i Jaśnie Oświeconego księcia J. M. pana mego miłościwego, aby jako od dziecięcia mego folwarku pomienionego po dożywociu małżonki mej nie oddawał, zostawiwszy przy prawie nam nadanym z dawna, i wszystkie moje zastugi J. O. książąt ich mościów wlewam na pomienionego Romanowskiego”. Ostatecznie Achmatowicz przekazał swój majątek swemu synowi Mustafie Achmatowiczowi. Akt ten potwierdził w 1669 r. książę Bogusław Radziwiłł⁷⁰.

W 1604 r. inny folwark w Poniemuniu otrzymał na prawie lennym od księcia Krzysztofa Radziwiłła Tatar Anton Jansumowicz. W 1641 r. przywilej ten potwierdził Janusz Radziwiłł, uwalniając jednocześnie tatarskich posiadaczy folwarku od posyłek listowych⁷¹. Posiadłość ta znajdowała się w rękach potomków Jansumowicza jeszcze w latach osiemdziesiątych XVII w.

Tatarzy mieszkali również w innych miejscowościach księstwa birżańskiego. W tak zwanym prawie ziemiańskim tej majętności czytamy, że w pierwszej

⁶⁷ BJ, nr 341054.

⁶⁸ B. Czart., rkps 4335, k. 133; E. Tyszkiewicz, *Birze, rzut oka na przeszłość miasta, zamku i ordynacji*, Petersburg 1869, s. 137—138.

⁶⁹ *Biržu dvaro teismo knygos 1620—1745*, wyd. V. Raudeliūnas, R. Firkiocius, Vilnius 1982, s. 320—324; nazwisko Jarosza Achmatowicza występuje jeszcze w rejestrze podymnego z 1661 r., B. Czart., rkps 4335, k. 133.

⁷⁰ B. Czart., rkps 4335, k. 133; por. S. Dziedulewicz, *Herbarz*, s. 9.

⁷¹ Tamże, k. 128.

połowie XVII w. zaścianek Panasupie i Szkliszki przez kilka lat dzierżył na posłudze wojennej Tatarzyn Kiński⁷².

W XVI w. Tatarzy mieszkali również w innych majątkach radziwiłłowskich. W pierwszej połowie stulecia w powiecie oszmiańskim istniała tatarska wieś Kropiwno. Liczyła ona 18 dymów. Według inwentarza z 1544 r. tamtejsi „Tatarowie oprócz robót [polnych — P.B.] posługi na koniu odprawiali”⁷³. Kropiwno jako posąg Anny Radziwiłłówny przeszło w posiadanie wojewody witebskiego Stanisława Kiszki. Innymi skupiskami tatarskimi w powiecie oszmiańskim były radziwiłłowskie włości — Lebedziew i Chożowa. Według inwentarza z 1576 r. „summa wszystkich gruntów ornych i nieornych pod Tatarami Jego Książęcej Mości lebedziewskimi czyni włók 28, morgów 7”⁷⁴. We włości chożowskiej muzułmanie ci posiadali tylko 4 włóki i 13 1/2 morgi gruntu. W obu posiadłościach Tatarzy trzymali grunty na służbie ziemiańskiej. Do trzydziestokonnego pocztu wystawionego z Lebedziewa i Chożowej przez tamtejszych ziemian przysyłali 8 ludzi⁷⁵. W XVII w. ludność muzułmańska majątków tych uległa zapewne asymilacji, bowiem zachowane inwentarze nie wymieniają już Tatarów⁷⁶. Jedyne nieliczne, orientalnie brzmiące nazwiska sugerują tatarskie pochodzenie ich właścicieli.

Według Cz. Jankowskiego w 1619 r. Janusz Radziwiłł osadził kilka rodzin tatarskich w Żupranach⁷⁷.

W drugiej połowie XVII w. wśród ziemian hrabstwa mirskiego, należącego do Radziwiłłów, żyła rodzina Kotłubajów, zapewne pochodzenia tatarskiego⁷⁸. Inwentarz z 1681 podaje, że do „pana Kotłubaja” należała dziesięciowłokowa Jacynowszczyzna, z której był zobowiązany do wystawienia na posługę wojenną dwóch koni. Na tatarskie pochodzenie rodziny wskazuje fakt, że w pobliskiej wsi Załuże siedział na czynszowej półwłoce Tatar Kotłubaj⁷⁹. Pochodzenia tatarskiego byli również ziemianie mirscy kniaziowie Birbasze⁸⁰. W 1673 r. w siole Krasno w majątności Korelicze mieszkali Tatarzy: Stefan, Jarosz i Bohdan Bazarowie. W tym samym roku niewielki zaścianek Zahryczyn w tejże włości zajmowały w całości grunty czterech Tatarów — Abrama Bajraszewicza, Jabłońskiego, Aleksandra Rumaszanowskiego i Achmeta Czeszunowicza⁸¹. Mieli oni po 2 1/2 włóki na służbie ziemiańskiej.

⁷² B. Czart., rkps 4335, k. 128: Rejestr podymnego księstwa birżańskiego 1668 r.

⁷³ Cz. Jankowski, *Powiat oszmiański. Materiały do dziejów ziemi i ludzi*, Cz. I, Petersburg 1896, s. 154.

⁷⁴ *Rejestr pomiaru lebedziewskiej i chożowskiej czynionej przez mnie służebnika J. Ks. M. p. Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła, księcia na Olyce i Nieświeżu, hrabi na Szydłowcu... marszałka nadwornego W. Ks. L. Wawrzyńca Kirnożyckiego, namiestnika daniłowskiego... spisany roku Pańskiego 1576*, [w:], *Materiały do dziejów rolnictwa w Polsce w XVI i XVII wieku*, zebrał i opracował W. Chomętowski, Biblioteka Ordynacji Krasiańskich t. II, Warszawa 1876, s. 151; por. też Cz. Jankowski, *Powiat oszmiański*, cz. II, s. 131.

⁷⁵ Byli to: Janbiekowicz Tatarzyn koń 1, Olim Tochtanowicz koń 1, Swinczek z bratem Tatarowie koń 1, Achmieć z bracią Miskowiczowie Tatarowie koni 2, Bohdan Tochtanowicz koni 2, Adamowiczowie z Chożowej Tatarowie koń 1, *Rejestr pomiaru lebedziewskiej i chożowskiej*, s. 164.

⁷⁶ AGAD, AR, dz. XXV, nr 2025, s. 7 n, 17, 19 i *passim*; nr 2026, s. 8, 14; nr 2027; nr 2029.

⁷⁷ Cz. Jankowski, op. cit., cz. I, s. 117.

⁷⁸ AGAD, AR, dz. XXV, nr 2443/1, k. 7; Por. P. Borawski, W. Sienkiewicz, *Chryścianizacja Tatarów*, s. 105 n.

⁷⁹ AGAD, AR, dz. XXV, nr 2444, k. 68, 100: Rejestr panów ziemian do hrabstwa mirskiego i klucza zwierzeńskiego przynależnych.

⁸⁰ Szerzej o Birbaszach: W. Sienkiewicz, *Ziemianie zależni*, s. 116 n. oraz P. Borawski, W. Sienkiewicz, *Chryścianizacja Tatarów*, s. 108 n.

⁸¹ AGAD, AR, dz. XXV, nr 1669/1, s. 68—69, 93.

*

Główną powinnością Tatarów—ziemian z dóbr radziwiłłowskich była posługa wojenna na rzecz księcia⁸². Z trzech lub pięciu włók gruntu, w zależności od terenu, muzułmanie zobowiązani byli wystawiać jednego zbrojnego jeźdźcę⁸³. W XVII w. najczęściej uzbrojony był on po kozacku, tzn. w szablę, łuk, dwa pistolety i karabin. Podczas pełnienia służby wojennej wydawano mu barwę czyli swego rodzaju umundurowanie⁸⁴.

Istotnym źródłem dla poznania powinności wojskowych Tatarów radziwiłłowskich obok inwentarzy majątkowych, jest korespondencja. Szczególnie cenne są listy urzędników zarządzających dobrami Bogusława Radziwiłła. Wówczas to bowiem książę przygotowywał się skrzętnie do udziału w konwokacji i elekcji. Tatarzy mieli stanowić ważny element orszaku księcia koniuszego. Tworzyli oni ozdobną chorągiew. Jej bazą rekrutacyjną były trzy osady tatarskie — Rakoszyce w dobrach Kojdanowskich, Słobodka w księstwie słuckim oraz Rymie w księstwie kopylskim⁸⁵. Przed wyruszeniem do Warszawy zarządzono przegląd Tatarów pod Słuckiem, na którym skontrolowano wygląd zewnętrzny oraz stan uzbrojenia jeźdźców. Wyprawa miała na celu podniesienie prestiżu magnata, a zapewne też wywarcie nacisku na oponentów, toteż wiele uwagi zwrócono na wszelkie elementy dekoracyjne w wyposażeniu chorągwi. Tatarzy otrzymali pomalowane „dziidy” oraz „misiurki i karwasze”. Z cekhauzu słuckiego wyciągnięto buńczuk, bębny i trąby, zadbano także o inne elementy wyposażenia jeźdźców⁸⁶.

W przypadku, gdy liczba odpowiednio uzbrojonych Tatarów z dóbr Radziwiłłów okazywała się niewystarczająca, uzupełniano zaciągi w innych skupiskach muzułmańskich, najchętniej spośród żołnierzy z armii koronnej lub litewskiej. Przy werbowaniu unikano nie zaprawionych w boju, a szukających zarobku Tatarów „okolicznych, co furmaństwem się bawią”⁸⁷. Takie formowanie prywatnych chorągwi tatarskich było charakterystyczne dla znacznej części magnatów litewskich. Nic też dziwnego, że Radziwiłłowie chętnie osiedlali w swych posiadłościach muzułmanów, którzy mieli za sobą służbę żołnierską w wojskach komputowych. Tych niezależnie od wcześniejszego statusu społecznego i położenia prawnego włączano do kategorii ziemian zależnych. Zapotrzebowanie na dobrze wyszkolonych żołnierzy w nadwornych oddziałach radziwiłłowskich sprawiło, że w XVII w. kolonizacja tatarska na prawie wojennym osiągnęła poważne rozmiary⁸⁸.

⁸² Postanowienie lenności ziemiańskiej w księstwach słuckim i kopylskim i powinnościach ich, AGAD, AR, dz. XXIII, t. 159; W. Sienkiewicz, *Ziemiańskie zależności*, s. 341—352.

⁸³ W 1575 r. Tatarzy kleccy ze 101 włók wystawiali 32 konie (AGAD, AR, dz. XXV, nr 1687, k. 17 n.); w latach 1597—1655 Tatarzy nieświescy z każdych 3 włók wystawiali 1 konia (AGAD, AR, dz. XV, t. I, pl. 14, nr 48, 49; dz. XXV, nr 2666, s. 80); W 1696 r. Tatarzy nieświescy z 75 włók gruntu wystawiali 24 konie (AGAD, AR, dz. XV, t. I, nr 49); w drugiej połowie XVII w. Tatarzy słuccy jednego konia wystawiali z pięciu włók (AGAD, AR, dz. XXIII, t. 160).

⁸⁴ AGAD, AR, dz. XV, t. I, nr 48, 49; por. P. Borański, *Uzbrojenie, barwa i chorągwie Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, „Muzealnictwo Wojskowe” (w druku).

⁸⁵ AGAD, AR, dz. XXIII, t. 122, pl. 4, s. 1—30, 59—64, 76—77; dz. XXV, nr 1696, 2666, 2669—2670/2, 3833.

⁸⁶ Tamże, dz. V, nr 115/7; Jan Pękalski do Bogusława Radziwiłła, Słuck 25 listopada 1668 r.

⁸⁷ Tamże, dz. II, t. 7, nr 944.

⁸⁸ Tamże, dz. V, t. 269, nr 11560; dz. IV, t. I, pl. 14, nr 48, 49; dz. XXIII, t. 160; CGADA, ML, Ks. Lustr. 12, t.; *Archeograficzeskij sbornik dokumentow odnosiaszczichsia k istorii siewierozapadnoj Rusi* (dalej ct. AS) t. VIII, Wilna 1870, s. 401 n.; por. P. Borański, W. Sienkiewicz, T. Wasilewski, *Rewizja dóbr tatarskich*.

Przywilej na folwark Pogawie w powiecie lidzkim, wystawiony 15 maja 1652 przez hetmana polnego litewskiego Janusza Radziwiłła dla porucznika jazdy tatarskiej Murtozy Murawskiego zobowiązywał go do wystawienia na ziemską służbę wojenną „jednego konia po kozacku”, płacić miał podymne oraz odprawiać poselszczyznę z jednego dymu. Pod tym ostatnim terminem kryje się posługa listowa czyli kurierska charakterystyczna dla służby ziemian radziwiłłowskich⁸⁹.

Z listu Stefana Oborskiego, starosty kiejdańskiego do księcia Bogusława Radziwiłła, datowanego 14 maja 1663 dowiadujemy się, że żołnierze z chorągwi tatarskiej Azulewicza pragną osiedlić się w dobrach radziwiłłowskich. „A nie tylko teraz — pisze Oborski — ale i w potomne czasy wszyscy życzą sobie na gruntach Waszej Księżęcej Mości zostając na każde rozkazanie służyć, mianowicie upraszają o grunty na Wace, Nieściukowszczyźnie *vel* w Dubinkach, których pono pustek niemało jest. Z których gruntów lub służbę wojenną czasu potrzeby lub pokońszczyznę czasu płacić powinni będą”⁹⁰. Starosta kiejdański zachęcał księcia Bogusława do przyjęcia żołnierzy Azulewicza w poczet ziemian radziwiłłowskich. „Towarzystwa ma [Azulewicz] gotowego, którem sam widział, gdy szli przez Kiejdany, junaków dobrych i konnych z rynsztunkami porządnie spod jednej chorągwie ze dwadzieścia, a i sto koni wybrawszy ze wszystkich chorągwi wystawić teraz deklaruje”.

Z innego listu, datowanego na 1663 r., pisanego przez Tobiasza Pękalskiego do księcia Bogusława, dowiadujemy się, że urzędnicy radziwiłłowscy otrzymali od swego chlebobawcy polecenie przyciągnięcia na służbę radziwiłłowską jak największej liczby ludzi. W tym samym liście Pękalski w imieniu żołnierzy chorągwi Azulewicza prosił księcia o „grunta na Wace pod Wilnem w Januszyszkach, Zupranach i w Gieciszkach pod Kownem”⁹¹. Przyszli osiedleńcy zażądali od Bogusława dziesięciu lat wolności od podatków, zgody na posiadanie własnego rotmistrza i sędziego oraz prawa apelacji bezpośrednio do księcia, a nie pobliskich sądów.

Według danych z drugiej połowy XVII w. Tatarzy—ziemianie z dóbr radziwiłłowskich wystawiali na służbę wojenną 114 koni⁹²:

z księstwa kleckiego	32
z księstwa nieświeskiego	24
z księstwa słuckiego	17
z księstwa kopylskiego	18
z księstwa birżańskiego	6
z Kojdanowszczyzny	17

Są to niepełne dane, nie udało mi się bowiem ustalić liczby wystawianych koni z mniejszych skupisk Tatarów—ziemian. Dlatego też należy przyjąć, że ludność na posługę wojenną wysyłała około 120 jeźdźców. Należy też pamiętać, że w dobrach radziwiłłowskich wielu Tatarów, bez zgody swych panów, służyło w wojskach komputowych⁹³.

Dokładniejsze informacje na temat uzbrojenia radziwiłłowskich Tatarów—ziemian pochodzą z przywilejów lokacyjnych datowanych na lata trzy-

⁸⁹ AWAK t. XXXI, nr 205, s. 337 n.; AGAD, AR, dz. XXIII, t. 55, pl. 7; por. prawa i obowiązki ziemian radziwiłłowskich z 1662 r.; AGAD, AR, dz. XXIII, t. 122, pl. 4, s. 88—101.

⁹⁰ AS t. VIII, s. 401 n.

⁹¹ AGAD, AR, dz. V, nr 11560/I, s. 25—28.

⁹² AGAD, AR, dz. V, nr 11567; dz. IV, t. I, pl. 14, nr 48, 49; dz. XXIII, t. 160; dz. XXV, nr 112, 1687, 1688, 1696, 2666, 2670/I, 3833.

⁹³ Zob. AGAD, AR, dz. XXIII, t. 122, pl. 4, nr 125: Uniwersał Bogusława Radziwiłła skierowany w 1662 r. do „Tatarów w księstwie słuckim i kopylskim mieszkających, ażeby w domach swoich siedzieli i z onych się nie oddalali”.

dzieste XVII w. Według przywileju z 1632 r. muzułmanie z księstwa nieświeskiego winni stawić się na służbę wojenną (lub strażniczą) na dobrych koniach z porządnym rynsztunkiem składającym się z szabli, dwóch pistoletów i łuku⁹⁴. Barwę czyli ubiór o jednakowym kolorze dla całej chorągwi mieli otrzymywać z arsenału nieświeskiego. Wyposażenie to odpowiadało uzbrojeniu jazdy lekkiej. Jak wskazuje korespondencja Bogusława i Michała Kazimierza Radziwiłłów z urzędnikami ich majątków w drugiej połowie XVII w. Tatarów—ziemian przezbrowano. Wydano im z arsenałów uzbrojenie ochronne: hełmy—misiurki i karwasze, tworząc z nich jazdę typu kozackiego⁹⁵. W XVIII w. zarówno Tatarzy—ziemianie, jak ziemianie pochodzenia tatarskiego służyli w lekko-zbrojonej milicji radziwiłłowskiej⁹⁶, która wykorzystywana była głównie przy pacyfikowaniu wystąpień chłopskich.

*

W źródłach zachowało się stosunkowo mało informacji o meczetach w Wielkim Księstwie. Wynikało to z faktu, że gminy muzułmańskie nie miały osobowości prawnej, a znaczna część świątyń była własnością zamożniejszych ziemian tatarskich. Dlatego też oficjalne dokumenty często nie wspominają o nich. Tak na przykład rewizja dóbr tatarskich z 1631 r. wymienia mułłów jedynie wówczas, gdy ci jako ziemianie gospodarscy zobowiązani są do posługi wojennej, a meczety, gdy stoją na gruncie obciążonym powinnością wojskową⁹⁷.

Inwentarze dóbr prywatnych pozwalają znacznie łatwiej zrekonstruować sieć parafii muzułmańskich w latyfundiach magnackich. Jednak i tu zdarzają się meczety na gruntach zamożniejszych Tatarów, których inwentarze nie uwidaczniają⁹⁸.

Pierwsza wiadomość o życiu religijnym muzułmanów księstwa kleckiego pochodzi z lat 1552—1555. Zawdzięczamy ją staroście pińskiemu Stanisławowi Chwalczewskiemu, który na tym terenie przeprowadził pomiarę włóczną. Otóż podczas spisywania gruntów w księstwie kleckim zanotowano, że w okolicach siola Tucza posiadał ziemię niejaki Kudasz Klockiewicz „pop tatarski”⁹⁹.

W drugiej połowie XVI w. życie religijne muzułmanów księstwa kleckiego koncentrowało się wokół jedyne meczetu, który stał w Osmołowiczach. Pierwsza wiadomość o tej świątyni pochodzi z 1575 r. W inwentarzu z tego roku stwierdza się, że jedna włóka ziemi, którą przedtem użytkowali Tatarzy będący na wojennej posłudze została nadana imamowi. W dokumencie tym stwierdzono, że Tatarzy kleccy mają mu podlegać w sprawach religijnych i „do nowogródzkiego mołły nie jeździć”¹⁰⁰.

Według późnej, dwudziestowiecznej tradycji tatarskiej meczet w Osmołowie stał na terenie starego cmentarza mahometańskiego¹⁰¹. Był on ośrodkiem dużej parafii islamskiej, do której w okresie przedrozbiorowym należały obok Osmołowicz — Orda, Iwanowo, Kleck, Kopyl i Lachowicze.

⁹⁴ AGAD, AR, dz. IV, t. I, nr 39.

⁹⁵ AGAD, AR, dz. IV, t. 27, nr 176; dz. V, t. 269, nr 11560, s.25—28.

⁹⁶ AGAD, AR, dz. VII, nr 294, 302.

⁹⁷ CGADA, ML. Ks. Lustr. 12, f. 7, 9, 12 i *passim*.

⁹⁸ Biržu dvaro teismo knygos, s. 321—324.

⁹⁹ *Piscowaja kniga*, s. 448, 553.

¹⁰⁰ AGAD, AR, dz. XXV, nr 1687, s. 18.

¹⁰¹ A. W o r o n o w i c z, *Przyczynki do historii meczetów w Polsce*, „Życie Tatarskie” 1937, nr 12, s. 1—6.

Ośrodkiem religijnym Tatarów księstwa nieświeskiego był meczet wystawiony w Pleszewiczach, prawdopodobnie na początku XVII w. W przywileju z 1597 r. Mikołaj Krzysztof Radziwiłł nadał jedną włókę ziemi dla tatarskiego mułły w tej właśnie wsi¹⁰². Inwentarz księstwa nieświeskiego z 1629 r. potwierdza istnienie w Pleszewiczach nie tylko mułły, ale również meczetu. Również według inwentarza z 1696 r. w wiosce tej znajdowała się świątynia mużułmańska¹⁰³. W przekazie tym znajdujemy także informacje, że ziemia należąca do pleszewickiego imama wolna była od wszystkich powinności na rzecz Radziwiłłów. Meczet w Pleszewiczach przestał istnieć w pierwszej połowie XVIII stulecia wraz z zanikiem osadnictwa tatarskiego w ordynacji nieświeskiej¹⁰⁴.

Również jeden meczet istniał w księstwie słuckim. W suplice z drugiej połowy XVII w. mużułmanie tamtejsi proszą Radziwiłła „o grunt dla mułły naszego i na meczet nasz tatarski” w wiosce o nazwie Słobodka¹⁰⁵.

Według inwentarza z 1666 r. w radziwiłłowskim Kojdanowie stał meczet tatarski na ulicy mińskiej¹⁰⁶. Tamtejszy imam zwany w źródle „mołną” tatarskim posiadał w Kojdanowie trzy działki warzywne.

Zachowane inwentarze wskazują, że w XVII i XVIII w. nie było świątyni islamskiej w Mirze¹⁰⁷. Według domysłu S. Kryczyńskiego meczet w miasteczku tym zbudowano po 1795 r.¹⁰⁸. Sięgnięcie do dziewiętnastowiecznych inwentarzy dóbr radziwiłłowskich rozwiązało i ten problem. Otóż pozwolenie na wzniesienie tej świątyni wydał książę Dominik Radziwiłł 13 maja 1809 r.¹⁰⁹. Dotychczas nie udało się nam ustalić, czy jakiś meczet stał w księstwie kopylskim. Wiemy jedynie, że w 1670 r. bliżej nieznanemu mułła żył w siole Rymie¹¹⁰. Być może znajdował się tam również niewielki drewniany meczet.

Informacje o meczetach tatarskich w Wielkim Księstwie Litewskim mają zwykle charakter przypadkowych wzmianek. Tak na przykład inwentarze księstwa birżańskiego z XVII w. nie wymieniają świątyni mużułmańskiej w Poniemuniu. Dopiero testament Jarosza Achmatowicza z 1663 r. przynosi wiadomość, że ziemianin ten miał swój własny meczet w folwarku leżącym w teje miejscowości¹¹¹. Z przekazu tego wynika, że obok świątyni istniał też niewielki cmentarz mużułmański. Można się domyślać, że meczet w Poniemuniu powstał na początku XVII w., kiedy to w księstwie birżańskim zaczęli pojawiać się tatarscy osadnicy.

Życie religijne ludności tatarskiej w dobrach radziwiłłowskich w zasadzie niczym nie różniło się od kultu pozostałych mużułmanów Wielkiego Księstwa. Obchodzono te same święta (Ramazan Bajram, Kurban Bajram, Aszura Bajram, Mewlud Bajram oraz Nowy Rok), czytano tą samą literaturę religijną i pielgrzymowano do tych samych miejsc świętych. Również i tu poziom wykształcenia religijnego tatarskich imamów był bardzo niski.

Jedyny wyróżnik stanowił fakt, że mużułmanie radziwiłłowscy cieszyli się większą swobodą wyznaniową niż Tatarzy podlegli władcom Wielkiego Księstwa. Radziwiłłowie nie tylko wydawali im pozwolenia na budowę meczetów,

¹⁰² AGAD, AR, dz. XV t. I, nr 29; dz. XXV, nr 2666, s. 80.

¹⁰³ Tamże, dz. XXV, nr 2670/1, k. 109; nr 2670/2, k. 52.

¹⁰⁴ *Inwentarz księstwa nieświeskiego z 1722 r.* AGAD, AR, dz. XXV, nr 2672/2, k. 12–13.

¹⁰⁵ AGAD, AR, dz. XXIII, t. 160.

¹⁰⁶ AGAD, AR, dz. XXV, nr 3833, k. 445.

¹⁰⁷ AGAD, AR, dz. XXV, nr 2442/1–2445, 2447, 2448, 2455/1, 2458, 2461, 2468/1.

¹⁰⁸ S. Kryczyński, *Tatarzy litewscy*, s. 186.

¹⁰⁹ AGAD, AR, dz. XXV, nr 2466, s. 20–21; nr 2469, s. 22–23.

¹¹⁰ Tamże, nr 3833, k. 261.

¹¹¹ *Biržu dvaro teismo knygos*, s. 321–324.

ale również nadawali grunty mułłom, aby ci mogli pełnić swe funkcje¹¹². Żądali też, aby ich prywatni Tatarzy nie korzystali z usług mułłów mieszkających w dobrach wielkopsiadających¹¹³.

Badacze omawiający sytuację wyznaniową Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego nie zwrócili uwagi na bardzo istotne zjawisko. Otóż muzułmanie z dóbr radziwiłłowskich szybciej i łatwiej poddawali się asymilacji. Wiele skupisk tatarskich, takich jak: Pleszewicze, Kaczanowicze, Dubiejki w księstwie nieświeskim zniknęło w ciągu XVII i XVIII stulecia¹¹⁴. Jak wynika z akt nieświeskich sądu ordynackiego część tamtejszej ludności tatarskiej wyginęła w 1710 r. podczas epidemii cholery, część wyemigrowała do Turcji, a część zasymilowała się przyjmując chrześcijaństwo¹¹⁵. Spośród rodów ziemiańskich pochodzenia tatarskiego należy tu wymienić: Bazarów, Birbaszów, Fursów, Hurynów, Juchnowiczów, Korzonów, Lichodziejewskich, Tupalskich i Smolskich¹¹⁶. Rodziny te w XVII—XVIII w. zajmowały dosyć wysokie miejsce w strukturze społeczności ziemiańskiej. Przedstawiciele zasymilowanych rodów tatarskich pełnili niekiedy wysokie urzędy ordynackie. Tak na przykład Stefan Kazimierz Lichodziejewski na początku XVIII w. był sędzią generalnym patrymonialnego sądu kleckiego¹¹⁷, a Władysław Huryn w połowie XVII w. komisarzem księstwa śluckiego¹¹⁸. Wielu ziemian radziwiłłowskich wywodzących się od Tatarów dowodziło chorągwiami jako rotmistrzowie lub namiestnicy¹¹⁹.

*

W artykule powyższym — wykorzystując mało spenetrowany przez historyków materiał źródłowy — starałem się przedstawić dzieje Tatarów—ziemian w dobrach radziwiłłowskich, ich prawa i obowiązki względem panów lennych oraz życie religijne. Z przekazów tych wynika, że w XVII stuleciu w posiadłościach Radziwiłłów mieszkała przeszło tysiącosobowa grupa Tatarów—ziemian. Na służbę wojenną wystawiali oni około 120 jeźdźców uzbrojonych po kozacku. Wśród innych ziemian radziwiłłowskich wyróżniali się jedynie orientalnym pochodzeniem i wyznawaną religią. Tatarzy ci stanowić odrębną grupę etniczno—religijną w morzu ludności litewsko—ruskiej posiadali te same prawa i obowiązki, co pozostali ziemianie wyznania chrześcijańskiego. Tolerancyjny stosunek Radziwiłłów do swych muzułmańskich poddanych sprawił, że Tatarzy—ziemianie bez większych trudności, po zmianie wyznania, wtapiali się w miejscowe społeczeństwo, zasilając przede wszystkim szeregi szlachty litewsko—ruskiej.

¹¹² AGAD, AR, dz. XV, t. I, pl. 14, nr 48, 49; dz. XXV, nr 1687.

¹¹³ Tamże, nr 1687.

¹¹⁴ Zob. AGAD, AR, dz. XXV, nr 234—236, 238, 239, 2672/1, 2672: inwentarze z drugiej połowy XVII i początków XVIII w.

¹¹⁵ P. B o r a w s k i, W. S i e n k i e w i c z, *Chryścianizacja Tatarów*, s. 104—112.

¹¹⁶ W. S i e n k i e w i c z, *Ziemiańskie zaleźni*, s. 114—117, 149 n.; P. B o r a w s k i, W. S i e n k i e w i c z, *Chryścianizacja Tatarów*, s. 104—112.

¹¹⁷ BUW, rkps 332, k. 14v.

¹¹⁸ W. S i e n k i e w i c z, *Ziemiańskie zaleźni*, s. 149 n.

¹¹⁹ AGAD, AR, dz. IV, t. 27, nr 173; dz. VI, nr 36, s. 464; AWAK, t. 31, s. 337—338.